

KAS ME SELLIST RAHVUSÜLIKOOI TAHTSIME?

Saateks

Ülikoolil on väikeriigis eriline roll. Eriti siis, kui ta on riigi ainuke klassikaline ülikool ja kannab maailma ühte väikseimat omakeelset kõrgharidust. Milline ime on õigupoolest eestlaste emakeelne Tartu Ülikool, kipub meil vahel meelest minema. Sajandi täitumine selle haruldase taime kasvama panekust peaks olema hea põhjus peatuda ja järele mõelda, kus me oleme ja kuidas me siia oleme jõudnud.

Emakeelse ülikooli sada aastat on olnud täis saatusepöördeid ja valikukohti, millest mõnedes oleme saanud kaasa rääkida ja teistes mitte. Rahvusülikooli ajaloost saab tuua näiteid nii julgetest otsustest kui ka kohandumistest ja kompromissidest, nii vaiksest vastupanust kui ka alistumisest tugevamale jõule.

Kus me saja aasta eest rahvusena olime? Meil olid seltsid ja laulupeod, rahvas oskas lugeda ja valdavalt ka kirjutada. Kuid teekond talutarest ülikooli oli keeruline ja kallis ning seepärast jõukohane vaid vähestele, sest koolisüsteem oli seisuslik ja killustunud. Neist, kes sellest siiski suutsid läbi murda, läks suur osa oma rahvale kaduma, venestudes või saksastudes ja kadudes impeeriumi avarustesse. Kui 1905. aasta revolutsiooni päevil esitati valitsusele nõudmisi, piirdusid eestlaste soovid seoses ülikooliga vaid sellega, et seal võiks olla üks eesti professor.¹ Vähem kui inimpõlve järel tuli ehitada tervet ülikooli.

¹ Hans Kruus, „Eesti professori küsimus Tartu Vene ülikoolis“, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (1932), 1–5.

Kust tuli selleks vajalik jõud ja tahe? 20. sajandi alguse eesti rahvas polnud enam kaugeltki maavillane maarahvas. Vähemalt viiendik eestlastest elas linnades ja tasapisi oli tekkimas oma rahvusest töösturite ja majaomanike kiht. Eestlasi oli järjest rohkem ametnike seas ja mitte ainult kõige madalamas kihis. Kirjanikud, kunstnikud, muusikud võtsid mõõtu Euroopast ja maailmast. Noor-Eesti liikumine andis kätte uue sihi ja suuna: kultuur ei pea tähendama rahvuse ja keele vahetamist, vaid on võimalik jääda eestlaseks ja saada eurooplaseks. Nagu pool sajandit varem oli kinnitanud Postipapa: on võimalik kanda linnariideid, olla tohter, pastor või advokaat ja ikka eestlane.

Juba enne Esimest maailmasõda hakati rääkima kujunevast eesti intelligentsist või haritlaskonnast. Keskharidus oli siis veel piisavalt elitaarne, et intelligentsi mõistega haarati nii kõrgema kui ka keskharidusega inimesi. Uut kultuuriliikumist kandsid Noor-Eesti albumid, Eesti Üliõpilaste Seltsi välja antud rahvakalender Sirvilauad ja Üliõpilasleht, kuid loomulikult ka kiiresti arenev omakultuurne teater, kunst ja kirjandus. Noor-Eesti kirjastuse juht Bernhard Linde arvas siiski veel 1912 peetud ja 1915 ilmunud kõnes, et Eesti intelligentsi ärkamine seisab alles ees.²

Elu sundis aga eesti haritlaskonda küpsema ja vastutust võtma palju kiiremini, kui see ehk tavaoludes oleks toimunud. Jälle kord oli Tartu ülikool sõja laps (nagu 1632 sündis Rootsi kuninga asutatud Academia Gustaviana keset Kolmekümneaastast sõda ja nagu 1802 sai Vene impeeriumi saksakeelse ülikooli rajamine teoks Napoleoni sõdade taustal). Esimene maailmasõda viis Vene riigi revolutsiooni ja kodusõja keerisesse. 2. märtsil 1917 loobus keiser Nikolai II troonist ja ametisse astus Ajutine Valitsus. Üleüldine demokraatia tõus kogu impeeriumis andis võimaluse erinevatel rühmitustel tulla kokku ja pidada plaane, kuhu edasi. Juba 6. märtsil 1917 ütles Peeter Põld Vanemuises toimunud suurel rahvakoosolekul: „Kohaliku ülikooli juures tuleb sisse seada meie rahvateaduse, ajaloo-keeleteaduse ja kodumaa tundmaõppimise ja kohaliku õiguse õppetoolid. Kui meie laialipillatud haritlased koondatud on, siis nõuame emakeelset ülikooli ja teisisgi teaduslisi instituutisid.“³ 25.–27. märtsini Tartus toi-

² Bernhard Linde, „Eesti intelligents“, *Noor-Eesti album*, 5 (1915).

³ Postimees, 23. märts 1917.

munud Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongressil ütles tollal 26-aastane üliõpilane Villem Ernits (1891–1982), et ülikool võiks esialgu olla vene-, eesti- ja lätikeelne, aga eriti oluline oleks soome-ugri jaoskonna asutamine.⁴ Juba pooleteise aasta pärast oli saatus mänginud eestlastele kätte kogu Tartu ülikooli, mida tuli hakata arendama, kuigi puudu jäi nii usust ürituse edusse, materiaaletest vahenditest kui inimjõust. (Raamatukogu jm varad olid Venemaale evakueeritud, ja kes õigupoolest peaks julgema tulla professoriks väikeriiki, mis alles peab sõda oma eksistentsi eest suure Venemaaga?)

Siiski oli esimene otsustuskoht, kas meil on seda ülikooli üldse vaja, saanud jaatava vastuse juba enne Eesti riigi ametlikku sündi. Kuid kahtlused jäid ja alternatiivne plaan – koolitada Eestile vajalikke haritlasi riiklike stipendiumidega välismaal – leidis samuti poolehoidjaid. Loodeti, et nii kasvab uus eesti intelligents vabaks saksa ja vene kultuurimõjust.

Peeter Põllu avakõnes 1. detsembril 1919 kõlas mõte, et Eesti ülikooli pole meil kusagilt laenata ja ta peab välja kasvama eesti vaimust ja ühiskonnast.⁵ Järgneval sajal aastal on püütud neid sõnu sisuga täita, kuid me pole ikka selgeks vaielnud, mis see rahvusülikool õigupoolest on, mida ta peaks täpsemalt sisaldama ja tegema või millist rahvusülikooli me täpsemalt tahame. Seepärast on ikka ja jälle põhjust pöörduda tagasi erinevate otsustuskohtade juurde ja analüüsida, kuhu tehtud otsused meid viinud on.

1919 nähti ülikooli eesmärki üldise ja eriti Eesti elu käsitleva teaduse arendamises, tänapäeval on vastupidi, me püüame olla tegijad ennekõike maailmateaduses. Kuid teadus, mis tehti kahekümne esimese iseseisvusaastaga – tööd eesti keelest, kultuurist, ajaloost, geograafiast, loodusest, – on kodustel raamaturiiulitel kasvatanud mitme põlvkonna identiteeti, ka siis, kui need avalikest raamatukogudest ära korjati.

Noor riik vajab oma haritlaskonda. Kuna vajalikku hulka eesti soost haritlasi lihtsalt ei olnud, tuli leppida välismaalastega. Iseteadvust kasvatavatel eestlastel oli suur soov distantseeruda vene ja

⁴ Vt Mare Viiralt, „Esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress“, *TÜ ajaloo küsimusi*, 29 (Tartu, 1997), 64–65.

⁵ Peeter Põld, „Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli avamisel 1. dets. 1919. a. peetud kõne“, Peeter Põld, *Valitud tööd*, II (Tartu, 1993), 12.

saksa kultuuriruumist, kuid ajaloolisi sidemeid ei saa hetkega maha raputada. Heal meelel oleks otsitud professoreid pigem väikeriikidest, aga neil oli endalgi vähe. Õigusteaduskonnas said valdavaks venekeelsed professorid ja arstiteaduskonnas saksakeelsed. Põhja-maalasi kutsuti rahvusteadusi üles ehitama.

Mingis mõttes oli välismaalaste rohkus ülikoolis loteriivõit, sest nii pidid meie esimese põlve haritlased olema kodus mitmes võõrkeeles, see aga on teadagi parim rohi piiratuse vältimiseks. Igal juhul pole Tartu ülikool kunagi olnud nii multikultuurne, kui oli kahe sõja vahel. Siin õpetati vähemalt kuues keeles, aga tegelikult kasutati õppetöös ja omavahelises suhtluses veelgi rohkem keeli, sest olid veel teiste riikide makstud õppetoolid (ungari keel ja kultuur, juuditeadus jne).

Suur küsimus noore riigi jaoks oli, kas panustada rohkem mineviku uurimisse või tuleviku ehitamisse. Kunagi oli Rootsi suuriik otsinud oma suuriiklusele tuge suure mineviku loomisest, arendades teooriaid sellest, kuidas Rootsi oligi näiteks antiikmaailma kadunud Atlantis.⁶ Ilusast minevikust otsis tuge ka noor Eesti riik: teatavasti kujunes kahe sõja vahel nn hea Rootsi aja kontseptsioon. Jüri Uluotsa uurimus „Eestlaste lepingud võõrastega“ pidi selgelt näitama, et me polnud vaid etturid suurte malelaual ka 13. sajandil. Raadi lossis sisse seatud Eesti Rahva Muuseum pidi vääridama eesti rahvakultuuri. Kuid väga suurt keskendumist mineviku loomisele – kasvõi lõunanaabrite lätlastega võrreldes – Eestis siiski täheldada ei saa. 1930. aastate teisel poolel võetud tehnokraatlikum suund – instituutide hoone ehituse alustamine, Tallinna Tehnikaülikooli ja loodusvarade instituudi rajamine jms oli kindlasti panus hoopis tuleviku ehitamisse.

1940. aastal sai ise otsustamise aeg paraku läbi. Käsud, keelud ja suunised tulid nüüd Berliinist või Moskvast. Nende rakendamine oli siiski natuke kohalikku nägu. Ja sama moodi nagu sõdadevahelise Eesti ülesehitamisega tegid algust need, kelle õpiaastad jäid tsaariaega, olid stagnatsiooniperioodil hariduse saanud need, kes hakkasid 1990. aastail julgesti üles ehitama uut Eestit ja uut eesti ülikooli.

Taasiseseisvunud Eesti oli jälle väga paljude valikute ees. Erinevalt 1920. aastate algusest oli nüüd abiks palju välisspetsialiste, kes

⁶ Vt Gunnar Ericsson, *The Atlantic Vision. Olaus Rudbeck and Baroque Science* (USA: Science History Publications: 1994).

eestlasi läände pöörata aitasid. See kõik käis käsikäes infotehnoloogilise pöördega. Vähe on tehnilisi lahendusi, mis oleks inimeste elu sedavõrd muutnud nagu arvutid ja sotsiaalmeedia. Ka ülikool pidi peaaegu üleöö hakkama andma suurel hulgal spetsialiste, milliseid varem polnud olemaski.

Tartu Ülikool seisab oma teise sajandi lävel ühelt poolt ühe Ida-Euroopa kõige edukama ülikoolina, mille üle on põhjust siiralt uhke olla. Kuid teisalt on käes olukord, kus senise arengusuuna jätkamiseks napib nii inim- kui ka rahalisi ressursse ja ilmselt tuleb hakata tegema valikuid, mida seni on saanud edasi lükata. Ideaalis võiks ülikool olla koht, kus on eksperdid ja eksperditeadmised ning selle pinnalt toodetakse töde, mida saab kohe rakendada, kuid kahjuks on see võimatu ülesanne.⁷ Kiiresti muutuv maailmas pole alati lihtne isegi tahta ja kõik, mida tahetakse, ei realiseeru. Oluline on ilmselt paindlikkus, soov ja tahe muutuda, sealjuures põhiväärtusi hoides. Rahvusülikooli teise sajandi algul jõudis ülikooli põlvkond, kelle sünniaasta jääb esmakordselt valdavalt uude millenniumisse. See on sümbolne ja lootusrikas.

Käesoleva kogumiku idee sai alguse 2018. aasta detsembris TÜ muuseumis toimunud sama pealkirjaga konverentsist, mis lõpetas Tartu Ülikooli muuseumis rahvusülikooli sajandile pühendatud konverentside sarja. Kuigi ettekannetes öeldi välja palju huvitavaid mõtteid, ei vormunud artiklikliks sedapuhku ükski konverentsi ettekanne. Kuid teemakohaseid kirjutisi laekus mujalt ja kogumik kannab siiski sama pealkirja nagu konverents, rääkides rahvusülikooli valikutest ja nende tulemustest ning tagajärgedest.

Usuteaduskonna professor Riho Altnurme annab ülevaate taasavatud TÜ usuteaduskonna identiteediotsingutest taas iseseisvas Eestis, kus Tallinnas tegutseva usuteadusliku seminari kõrval kujunes ülikooli usuteaduskonna ülesandeks anda akadeemilist usuteaduslikku haridust. See on teinud uusteaduskonnast paljuski Eesti humanitaarteaduste lipulaeva.

⁷ Wolfgang Drechsler, „Prise of Theory“ – Idea and Task of the European University between National and International Demands“, *Kaiserliche Universität Dorpat 200. 370 Academia Gustaviana. The jubilee of the University of Tartu* (Tartu: University Press, 2004), 138.

Irene Kull ja Merike Ristikivi kirjutavad Ameerika Ühendriikide abist õigusteaduskonna ülesehitamisel. On ju õigus ja õigusõpe see, mida riigikorra vahetusega koos tuli põhjalikult muuta kuni alusprintsipiideni välja. Lääne kolleegid tulid lahkelt appi, kuid kõik pakutav ei vastanud alati taasiseseisvust üles ehitava Eesti valikutele. Kui riik valis restitutsiooni tee, oli valitud ka kuulumine pigem Saksa ja Mandri-Euroopa õigussüsteemi. Sellesse ei sobinud paljudgi sellest, mida pakkusid ameeriklased. Teisalt ei saanud eitada vajadust siiski elada nüüdisaegses maailmas ning nii keskendus USA abi ennekõike Eesti uue põlvkonna kohtunike koolitamisele ja rahvusvahelise kaubandusõiguse õpetamisele.

1920. aastail nähti rahvusülikooli ühte peamist ülesannet õpetajate koolitamiseks, kes viiksid teaduse ja teaduspõhise maailmavaate rahva sekka. Ka siis koolitati mitmesugustel suvekursustel ja didaktilis-metoodilises seminaris tudengite kõrval tegevõpetajaid. Õpetajaks läksid suunamise korras ka väga paljud nõukogude ajal ülikooli lõpetanud noored spetsialistid. Koos nõukogude riigikorraga kadus see vana süsteem, kuid uue ülesehitamine läks raginaga. Sellest annab ülevaate TÜ Pedagogicum'i juhataja Margus Pedaste. Nõukogude plaanimajanduses sellisel kujul tundmatu konkurent, mis kõrgkoolide vahel 1990. aastail tekkis, sundis Tartu Ülikooli õpetajakoolitusega tegelevaid üksusi koondama ridu. Kui taasiseseisvuse esimestel aastatel oli palju panustatud näiteks oma koolifüüsika ja matemaatika õppekavade väljatöötamisse, siis nüüd kadusid vastavad osakonnad ning turunduslikel kaalutlustel ja parema koordineerimise huvides loodi ühine katus. Samal ajal tuli ülikooli lasteaija- ja algkooliõpetajate koolitamine, mis traditsiooniliselt oli olnud seminaride, mitte ülikoolide pärusmaa. Pedagogicum tegutseb natuke siiski paralleelselt haridusteaduste instituudiga. Uuringud näitavad, et Eesti riigis on õpetajatest suur puudus, seega on valdkonnas arenguruumi endiselt.

Eero Kangor viib meid jälle 1920. aastate algusse, kui Asutavas Kogus vaieldi tõsiselt, kas midagi nii ebapraktilist nagu kunstiajalugu on ikka Eesti ülikooli vaja – ehk keskenduda põllumajandusele ja meditsiinile? Kunstiajaloo õppetool Tartus siiski sündis, aga kuna kunsti, mida eestlased ise pidasid omaks (uuemate eesti soost kunstnike looming), oli üsna vähe, keskendus esimene kunstiajaloo professor, rootslane Helge Kjellin siiski vanemale Balti (kiriku)kuns-

tile ja pärast tema lahkumist jäi õppetool pikaks ajaks vakantseks. Kunstiajaloo mitte väga prioriteetset seisundit näitab autori sõnul seegi, et riigist lubati välja viia Eesti suurim ja väärtuslikem kunstikollektsioon – Liphartite Raadi mõisa kunstikogu, mis järgnevail aastail oksjonitel laiali poetati.

Ken Kalling ja Terje Lõbu kirjutavad Eesti esimesest naissoost loodusteaduste doktorist, arengubioloogist Liidia Poska-Teissist, kes seni on teenimatult varju jäänud. Kui keeruline oli tol ajal naistel teaduses, näitab see, et kuigi Peterburi kõrgemate naiskursuste kasvandik tegi teadustööd juba enne Esimest maailmasõda ja kaitses 1930. aastal Tartus doktoriväitekirja, sai ta alles 1939 dotsendikoha. Nõukogude ajal sai temast küll professor ja kateedrijuhataja, kuid õnnetuseks ajal, mil loodusteadustes valitsesid stalinistlikud pseudoteadused.

Rubriigis „Dokument ja kommentaar“ toob Tarmo Kulmar lugeja ette 1983. aastast pärit eheda dokumendi, mis mõjub osalt ajatult, aga teisalt vägagi ajastule iseloomulikult. Orientalistika oli nõukogude aja ülikoolis aken vaba maailma ja mõtteerksuse poole. Peab ainult imestama, kuidas mure pseudoteaduse levimise pärast juba siis orientalistikaringi juhendajale Linnart Mällile muret tegi.

Mälestuste rubriigis on kaks ülevaadet. Tartu Ülikooli üliõpilasuühingutest on alati saanud rohkem tähelepanu värvilist atribuutikat kasutavad intiimorganisatsioonid. Kindlasti aitavad need paljude tudengite elu ülikoolis sisukamaks teha. Kuid pigem sissepoole pööratud intiimorganisatsioonide kõrval on ülikoolis ka teistmoodi ühendusi – muu hulgas erialaseltse, mille liikmed on pühendunud oma eriala populariseerimisele ja püüavad juba tudengipõlves oma eriala ühiskonnale kasulikult rakendada. Just selliste hulka kuulub Eesti Psühholoogiaüliõpilaste Selts, millest kirjutab seltsi pikaajaline aktiivne liige Kadri Raag.

Tartu Ülikooli ajalehe kauaaegne toimetaja Varje Sootak vaeb ülikooli ajalehe tegemise asjaolusid sündmusterohkel üleminekuajal ja ajalehe allikaväärtust selle teadmise foonil. Võib ainult toetada tema arvamust, et pangem oma mälestused kirja enne, kui need tuhmuvad. See aitab meie ajaloomälule värve lisada ja annab ka võimalusi läheneda allikakriitilisemalt mitmesugustele tekstikogumikele, sealhulgas ülikooli kroonikat kajastanud ülikooli ajalehele.

Muuseumikogude osas esitavad noored uurijad Anu Rae ja Yaroslav Stadnichenko järjekordse näite, milline ammendamatu varasalv meditsiini teooria ja praktika uurimisel on ülikooli sisehaiguste kliiniku väga mahukas haiguslugude kollektsioon. Vaatluse all on Eesti ajaloo ohvriterohkeima ja omal ajal laialdast tähelepanu pälvinud 1897. aasta Puka raudteeõnnetuse ohvrite ravimine ülikooli kliinikutes.

Leili Kriis annab põhjaliku ülevaate Tartu Ülikooli muuseumi mööblikogust. Eesti muuseumide seas on see omapärane just selle poolest, et sisaldab õppe- ja teadusasutuse vajadustele sobitatud mööblit, nagu näiteks laborilaudu ja kollektsioonikappe.

Kogumiku lõpetab traditsiooniliselt TÜ muuseumi möödunud (2018) tegevusaasta aruanne.